

ARKEOLOGI I NORR 2

1989

ARKEOLOGISKA INSTITUTIONEN

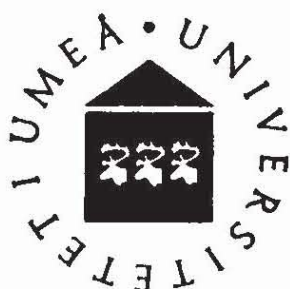
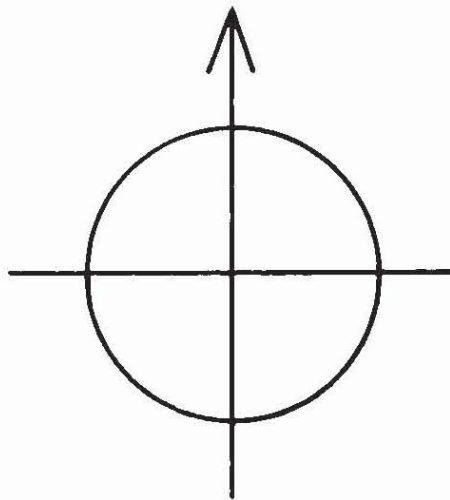

UMEÅ UNIVERSITET

ARKEOLOGI I NORR

2

1989

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi
UMEÅ UNIVERSITY
Department of Archaeology

Utgivare: Institutionen för arkeologi, Umeå universitet

Redaktör: Evert Baudou

Distribution: Institutionen för arkeologi,
Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sverige

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forsknings-
rådet, Stockholm

Figuren på omslaget återger en del av en akvarell av Olof Rehn, Kungl.
biblioteket, publicerad i Allhems bok om Hälsingland 1974.

ISSN 0284-558X

Printed in Sweden 1989 by

gotab 88028, Stockholm 1989

Innehållsförteckning

<i>Evert Baudou</i> Norrländ 1988; Om forntidens andliga och materiella liv	5
<i>Evert Baudou</i> Hög – gård – helgedom i Mellannorrländ under den äldre järnåldern	9
<i>Lars Liedgren</i> Bebyggelseutvecklingen i Forsa, Hälsingland, under den äldre järnåldern	45
<i>Jan Melander</i> Analys av lerklining från ett järnåldershus i Hälsingland	83
<i>Karin Viklund</i> Jordbrukskris i Norrländ i slutet av den äldre järnåldern?	95
<i>Anna-Karin Lindqvist</i> Att göra osynliga hus synliga	107
<i>Anders Wallander</i> Styresholmsprojektet	121
<i>Sven-Donald Hedman</i> Samiska metalldepåer och bosättningsmönster i Lappländ under vikingatid och äldre medeltid	137

Anders Wallander

Styresholmsprojektet

Wallander, A. 1989. Styresholmsprojektet. (The Styresholm research project.) *Arkeologi i norr* 2:121-135.

Abstract

Styresholm or Styrisholm is the name of the northernmost medieval stronghold of Sweden. Styresholm is also the name of an interdisciplinary research project, the main purpose of which is to study the stronghold and its surroundings throughout the whole of the river valley of Ångermanälven, from the parish of Resele to Gudmundrå. We aim to study the economic and power structures and factors behind the establishment of a stronghold at this particular location. We also want to study other expressions of power and authority in such forms as prehistoric strongholds, large grave mounds, the establishment of a Crown demesne as well as the building of a fortified church on the other side of the river.

The Styresholm site consists of two fortified islands, one large and one small. The excavation have focussed on the small island, called Pukeborg, and some wooden constructions have been found together with a number of small iron and bronze artefacts. One of the main questions concerns the relationship between the two fortifications. Last summer we also began the excavation of a Christian churchyard on the site of a prehistoric cemetery.

The spreading of information to schools and the general public is of the utmost importance, and one of the means is to present the facts in a theatrical play.

Anders Wallander, Läns museet Murberget, Box 2007, S-871 02 Härnösand, Sweden.

Inledning

Styresholm eller rättare Styrisholm – Sveriges nordligaste medeltida fogdeborg – belägen vid västra stranden av Ångermanälven, Torsåkers socken i Ångermanland (fig. 1), har givit namnet åt ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt med huvudansvaret vilande på Läns museet-Murberget. Samarbetspartners är Hålså folkhögskola, Umeå universitet och

Riksantikvarieämbetet. Projektets övergripande syfte är att utifrån Styresholm studera den omgivande bygden ur arkeologisk-historisk, ekonomisk, etnologisk och geologisk synvinkel, att till exempel försöka få fram större klarhet i de ekonomiska och maktstrukturella faktorerna bakom etablerandet av en fogdeborg just här.

Ett specialskrivet förslag till forskningsprogram finns för Styresholmskomplexet (Wallander 1986:217f.) men studiet avser hela nedre ådalen och dess förutsättningar för uppkomsten av de makt- och handelscentrum som trakten de facto haft under järnålder och medeltid.

Den geografiska begränsningen av projektets arbetsområde är nedre ådalen av Ångermanälven från Resele i norr, med den kända fasta järnåldersbygdens nordligaste gräns, längs älven till Gudmundrå i söder, socknen med bland annat de två största bevarade gravhögarna i Ångermanland.

Den kronologiska begränsningen är järnålder-medeltid, men man kan tänka sig forskningens insatser i bygden även inom äldre och yngre tidsavsnitt. Till exempel så finns antagligen mycket att hämta av jämförande historiskt källmaterial i de by- och gårdsarkiv som ännu finns kvar ute i gårdarna. Dessa arkiv borde för övrigt snarast inventeras och dokumenteras. Viktig lägesinformation om till exempel bortplöjda förhistoriska gravar har kunnat inhämtas från en laga skifteskarta från Björneds by i Torsåkers socken.

Likaså ser vi inom projektet som en viktig uppgift att i sentida levande sägenmaterial från medeltiden knyta ihop arkeologisk forskning med den nutida bofasta befolkningens intresse för bevarande av sin bygds näringar – en grundförutsättning för fortsatt hävdande av dess kulturlandskap och de ännu bevarade kultur- och naturminnena.

Hösten 1986 inleddes arbetet inom Styresholmsprojektet med ett tredagarssymposium på Håla folkhögskola. Temat var medeltiden i Norrland och diskussionen kretsade mycket kring kyrkor och borgar. Ungefär samtidigt utkom en gemensam årsbok för de två hembygdsförbunden i Västernorrlands län som också hade som tema medeltiden. I artiklarna av Blomkvist, Cato, Fritz, Wallander och Westerdahl redogjordes för en del av forskningsläget inom medeltidsforskningen i Västernorrland och en rad frågor och hypoteser ställdes värda att bearbetas inom projektet.

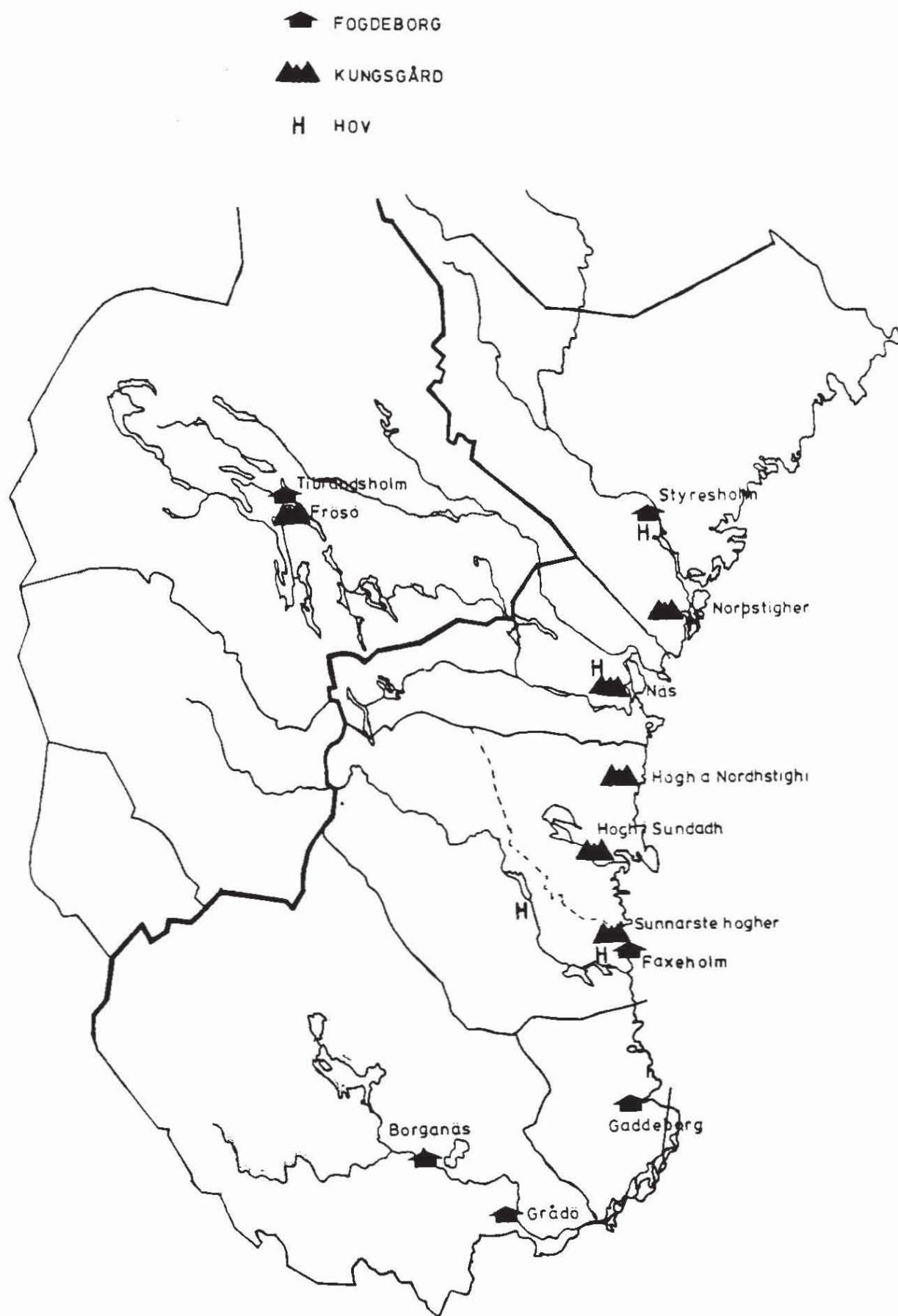

Fig. 1. Karta över det medeltida Sveriges nordliga del.

Studier av maktsymboler

Med förhistoriskt och medeltida källmaterial till grund vill vi inom projektet bland annat studera vilka uttryck av makt som finns i bygden, de sociala och ekonomiska faktorerna bakom dem och hur de påverkat bygden och dess befolkning – positivt och negativt.

Fornborgar

Den äldsta yttringen av makt, inflytande och ett organiserat samhälle, är troligen fornborgarna. I området finns två fornborgar, båda passiva tillflyktsborgar. Den ena – Stensättersborgens i Ytterlännäs socken, har den största befästa ytan i ländet på cirka 400x250 m med en längre (135 m) och en kortare (45 m) mur uppbyggd på den minst branta sidan. I den socken som hittills dragit till sig vårt största intresse, Torsåker, ligger den andra borgen, som också är försedd med två bredvid varandra liggande murar, cirka 70 respektive 85 m långa, på det parti av Rogstaklippen som är minst brant.

Vi vet inte hur gamla de är men antar att de är byggda under yngre järnålder. De kan dock vara äldre. En viktig uppgift är att försöka datera dem och studera deras relation till den omgivande bygden, i Torsåkersfallet borgens eventuella samband med ett förhistoriskt makt- och kultcentrum på ”Tors åker” och den enda Hovsbyn i ådalen.

Storhögar

Ett annat resultat och yttring av makt, antagligen baserad på ackumulerad rikedom, är uppförandet av stora gravhögar, så kallade storhögar.

I Ångermanland har inte många blivit bevarade till eftervärlden. Hur många det ursprungligen funnits kan man endast spekulera i. En antydning kan man få om man går igenom äldre uppteckningar från 1830-talet och framåt och översätter fotomkretsmaßen till diameter. Det visar sig då att det i Torsåker (där fornlämningar blivit speciellt hårt drabbade under de stora uppodlingsperioderna) funnits inte mindre än 18-20 storhögar med en diameter av över 20 m. Ingen av dessa har bevarats, men många kan finnas kvar i åkrarna, nedplöjda till gravbotten. Om denna siffra är enastående för Torsåker eller symptomatisk för de tidigt uppod-

Fig. 2. Bild från 1988 års undersökning av tidigare okänd kristen gravplats i Björnedes by, Torsåkers sn. Foto A. Wallander, Länsmuseum, Härnösand.

lade älvdalarna, får framtida detaljstudier visa. Intressant är dock den stora koncentrationen av så kallade storhögar och vad den representerar i fråga om makt och inflytande. Denna bygd kan i detta fall hävda sig väl mot de rikaste Medelpadsbygderna. Att det även här, vid övergången mellan havsfjärd och älv, på bördiga, lättodlade marker och genom handel, till exempel med hudar, bör ha gått att skaffa sig ett ekonomiskt överskott, verkar uppenbart. Hur denna era ligger i tid i förhållande till den medelpadska kan förhoppningsvis de efterundersökningar, som avses genomföras inom projektet med inventering och dokumentation på platser för sådana storhögar, bringa klarhet i.

Studium av IR-bilder, flygrekognoscering efter så kallade crop-marks och vanlig markinventering med obligatorisk "dörrknackning" har redan påbörjats i några av socknens byar och givit goda resultat. Som ett andra led efter inventeringarna kommer sedan fosfatkarteringar att genomföras för att få en säkrare begränsning av områdena.

Under årets arkeologiska kursverksamhet på Håla folkhögskola genomfördes en intressant provundersökning på platsen för en icke tidigare registrerad gravhög men som på en laga skifteskarta var utmärkt som "Ättehög". Marken för denna (liksom för 10-talet andra i byn) betraktades vid skiftet som samfällad mark och den är fortfarande S-märkt på ekonomiska kartan. Till saken hör också att det vid plöjning under 1900-talet vid två tillfällen framkommit ett stort antal människoskelett eller delar därav (sammanlagt ett 20-tal), varför det även av denna anledning fanns skäl att göra en provundersökning där, för att söka utröna vad som förevarit på platsen.

Området ligger på en höjdrygg av Björneds by som under äldre järnålder, runt Kristi födelse, var en kringfluten ö. På denna höjdrygg ligger flera kända registrerade och oregistrerade gravhögar. Läget är sådant att man har starka skäl att misstänka att även järnåldersboplatser finns i anslutning till gravarna.

En mycket preliminär slutsats av årets begränsade undersökning där är att vi påträffat resterna av en bortplöjd gravhög, vid eller på en boplatz från järnåldern (fynd av jordfast block, skörbränd sten, bränd lera, brända ben samt en hästbrodd).

På denna ättebacke har man under tidig? kristen tid anlagt ett stort antal gravar för både vuxna och barn, några med delvis bevarade kistor (fig. 2). Utvärdering och analyser ska göras under hösten, varför säkrare slutsatser får anstå. Om denna kristna begravning skett på en invigd

kyrkogård vet vi inte. Vi vet inte heller orsaken till den. Pest eller nödår kan var för sig eller i kombination vara orsaken. Märkligt är dock att det inte finns några uppgifter om denna kyrkogård, varken i skriftliga källor eller i muntlig tradition. En mycket tidig kristen begravning skulle kunna vara en förklaring som i så fall kan vara ett spännande exempel på kontinuitet i användandet av samma begravningsplats. Enligt muntlig uppgift av Folke Hamberg, som var med vid ett av de tillfällena då skeltdelar plockades upp, utan sakkunnig dokumentation eller efterbesiktning, hade några av skallarna skotthål i tinningen, som efter pilspetsar, något som vore önskvärt att få kontrollerat.

En viktig arbetsuppgift för forskningsprojektet är att söka studera effekterna av det för befolkningen så omvälvande religionsbytet vid övergången från vikingatid till medeltid, i Ångermanland kanske inte förrän en bra bit in på 1100-talet. Bara det faktum att det kom människor som kunde bygga stora hus i sten och tegel måste för dåtidens timmerhusfolk ha tett sig märkligt och mäktigt. Vad betydde påförandet av en ny lära för människorna socialt och ekonomiskt? Hur gick kristnandet till och hur lång tid tog det? Fanns det från början kristna kyrkogårdar utan kristna kyrkor? Att Styrnäs befästa klövsadelkyrka allmänt dateras till 1100-talet vet vi men var den ensamstående i ådalen? Hur tidig är till exempel Torsåkers första kyrka och var låg den? Det finns en kyrkby/stad (numera Kärvsta) norrut i socknen. Var det där som den första kyrkan byggdes eller avsågs byggas? Hur länge blotade man på Hovet till guden Tor? Låg denna kultplats i närheten av eller rent av på den plats där nuvarande 1400-1500-talskyrkan ligger och byggdes den första kyrkan där? Kommande restaureringar av kyrkan kan kanske lämna några besked i dessa frågor. Under koret i Frösö kyrka framkom vid restaurering 1984 lämningar av obrända ben av björn, älg och svin i kulturlager daterat till vikingatid. På platsen hade också växt en björk även den daterad till vikingatid. Arkeologerna har preliminärt tolkat anläggningen som en hednisk offerplats (enl. muntlig uppgift av Jan Sundström 1988; Hildebrandt 1985:9ff.).

Gravar från järnåldern och deras spridning säger en del om var bygderna låg, men eftersom de flesta är bortodlade sedan länge utan undersökning och datering, är det vanskligt att enbart med detta material som grund dra några generella slutsatser om bygdens utbredning under olika tider. Ett försök att sammanväga ett större antal faktorer: gravar och lösfynd från järnåldern, medeltida bylägen, ortnamn och landhöjnings-

förloppet, har gjorts över Torsåkers socken i Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 14. Vad som då framstår är i bästa fall den maximala utbredningen av en järnåldersbygd utan kronologisk skiktning. En mer kronologiskt nyanserad bild skulle man troligen få om man genom pollenanalyser kunde studera bygdens uppodlings- och betesfrekvens under olika tider. Det sorgliga är dock att det på Torsåkerssidan inte finns någon lämplig sjö inom räckhåll för provtagning. På Styrnäs-Bjärträsidan finns flera bra sjöar, men prover från dessa kommer sannolikt i första hand att ge en bild av den bygdens utveckling och det är i högsta grad osäkert hur överförbar den bilden är till Torsåkerssidan. Större regionala inrättningars verksamheter som kyrkor, kungsgårdar och fogdeborgar skulle möjligen kunna avläsas i ett pollendiagram, även om proverna är hämtade ett stycke från själva etableringen. Ett specialprogram för pollenanalyser i nedre ådalen har dock upprättats i samarbete med institutet för ekologisk botanik i Umeå.

Inom mera begränsade områden – en by – räknar vi med att göra fosfatkarteringar, vilka kan spåra bebyggelselägen, dock utan dateringar. I Torsåker finns flera byar som ur bebyggelsekontinuitetssynpunkt vore intressanta att lokalisera och undersöka. De var enligt jordeboken öde redan i början av 1500-talet. Viktigt är då att de inte under senare tid utsatts för byggnationer eller annan verksamhet som kan ha spolierat möjligheten till dokumentation. Dessa byar kan bli viktiga länkar mellan förhistorisk tid och medeltid.

Fogdeborgar

Ett tredje utslag av makt, denna gång utifrån, var byggandet av en fogdeborg. Enligt skriftliga källor existerade "Styrisholm" i Ångermanland i slutet av 1300-talet. Redan Sidenblad på 1870-talet lokaliserade den till västra stranden av Ångermanälven på Hovsjorden i Torsåkers socken. Enligt sägnen ska borgen ha stormats och bränts ned under Engelbrektsupproret. Under 1300-talet har fogdeborgen legat på en större ö i älven och innanför denna, på en mindre ö, har det också legat en befästning av något slag som numera går under benämningen "Pukeborg" (se vidare Wallander 1986:205ff.).

En av frågeställningarna vid de pågående arkeologiska undersökningarna av Styresholms- och Pukeborgsanläggningarna är när de anla-

des, av vilka och i vilket syfte? Är de samtida – hör de ihop? Har fogdeborgen föregåtts av en äldre borg, av den gäckande kungsgården Kutuby, som enligt Hälsingelagen ska ha legat i Ångermanland på 1300-talet?

Logiskt sett borde denna makt- och skattesymbol från tidig medeltid ha etablerats i den trakt som av tradition var ett inarbetat ekonomiskt, statligt styrt makt- och kultcentrum i ådalen. Likaså skulle byggandet av ett fogdefäste just här kunna få sin förklaring om det redan tidigare på platsen fanns en kunglig inrättning i form av en kungsgård/ett husaby.

Kanske distalbrantens läge (under tidig medeltid ungefär i höjd med Torsåkers kyrka), i en örik älv, vid övergången till havsvik, krävde omlastning, gav upphov till handel, kontroll och behov av skydd, faktorer som kunde motivera en kungsgårdsinrättning?

Kanske kungsgården Kutuby både till namn och läge uppslukades av ett medeltida borgbygge kort därefter och att det är detta som är orsaken till att kungsgården försvinner ur hävderna? Ett par hundra års landhöjning skulle då ge en förklaring till varför vi hittar en ny kungsgårdsetablering i Bjärträ socken, några kilometer nedströms Styrisholm (Blomkvist 1986:77ff.).

Man kanske inte ska förvänta sig några synliga rester av en tidigmedeltida kungsgård, därtill var nog byggnaderna alltför enkelt grundlagda för att de skulle lämna några större spår än andra gårdar från samma tid. Men nya filologiska tolkningar av ortnamnet Kutuby tillsammans med arkeologiska och historiska källforskningar kan förhoppningsvis komma den saknade kungsgården på spåren.

De arkeologiska undersökningarna av Styrisholms- och Pukeborgskullarna är ännu så länge av högst begränsad omfattning. En kartering av området liksom en fosfatprovtagning av kullarna 1987 gav vissa indikationer på var de viktigaste områdena ligger. Ett sökschakt togs upp under den arkeologiska folkhögskolekursen 1987 på Pukeborg. Detta gav vissa indikationer på befästningskonstruktioner i form av vallar, vallgravar och diken, de senare med spår av träkonstruktioner.

En del fynd, bland annat rester från matlagning och omskoning av hästar visade att platsen hyst både folk och fä. En medeltida silverbrakteat från 1360-1520 påträffades också på den relativt begränsade boytan av den norra platån. 1988 fortsatte undersökningarna i sökschaktet som också utvidgades över den så kallade plundringsgropen på norra platån. I denna ska enligt uppgift ett antal föremål ha påträffats vid rovgävning

Fig. 4. Pukeborgsanläggningen. Schaktplan 1987-88.

1917: en vikingatida yxa, en stigbygel från 1500-1600-talet, spjutspets, fragment av hjälm och hästben. Endast yxan och stigbygeln togs tillvara. Vid sommarens undersökningar av gropen hittades ben av nöt men märkligt nog även av människa, dock högt upp och i omrört lager. Hur de tidsmässigt disparata föremålen och benen av nöt och människa hamnat i Pukeborg är fortfarande en gåta.

Gropen hade också skadat delar av den stockram som tydligen begränsat mittplatån på norra kullen. Stockarna som ligger parallellt är kraftiga, obrända och hittills har delar av tre grävts fram (fig. 5).

Vid genomgrävningen av norra vallen konstaterades en gammal markyta som kunde följas in under den 1,2 m höga, uppkastade vallen (fig. 6). På den gamla markytan låg ett relativt tunt kulturlager av framför allt matavfall (djurben). Där hittades även ännu en brakteat från 1300-1400-talet. I botten på det upptagna schaktet genom norra vallgraven kunde iakttagas spår av vattensorterat grus och lite lera vilket tyder på att det vid något tillfälle stått vatten i vallgraven.

De två Pukeborgskullarna liknar till sin yttre karaktär ganska mycket

Fig. 5. Del av stockram på norra sidan av norra kullens mittplatå under frampreparering vid 1988 års undersökning av Pukeborg.

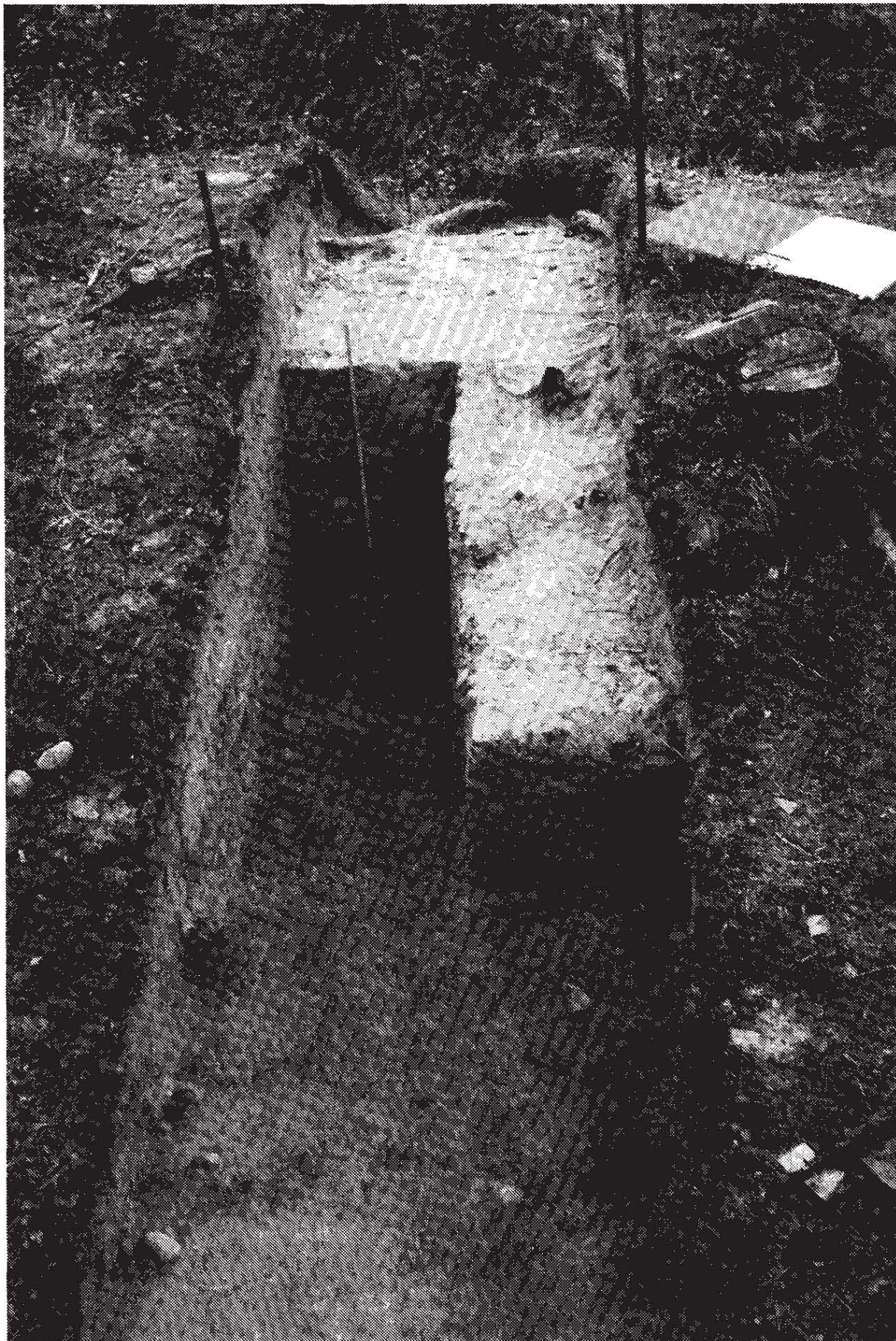

Fig. 6. Tvärsnitt genom norra kullens norra vall på Pukeborg. I botten syns kulturlagret som går in under vallen. Foto A. Wallander, Läns museet, Härnösand.

de två nordliga kullarna på Styresholm. En viktig skillnad är dock att Pukeborgskullarna saknar källargropar efter hus. I stället finns på den norra Pukeborgskullen en mittplatå på ca 8x8 m omgiven av ett större och ett mindre dike. Det var i det mindre som stockkonstruktionen påträffades och denna visar att anläggningen inte var av så tillfällig enkel karaktär, som vi tidigare antagit.

Frågan är i vilket syfte Pukeborgskullarna kastats upp och när de använts? Kan det vara så att det här, liksom vid belägringen av Faxehus av drottning Margaretas trupper, uppfördes en belägringsanordning till skydd för de anfallande trupperna? (1398 25/5 SRP 2915). Eller har besättningen på Styresholm haft en yttre försvarsanläggning liggande på Pukeborgsön på ett arborstskotts avstånd från huvudanläggningen? En dendrokronologisk datering av stockarna kan tidsfästa anläggningen och därmed föra frågan om syftet med uppförandet närmare sin lösning.

Även i den begränsade provruta som togs upp på en lägre liggande ödelsplatå väster om och intill Styresholm framkom rester av träkonstruktioner. De bestod av brända och obrända stockar och plank. De kan utgöra rester av hus- eller kajanläggningar men det är ännu för tidigt att dra några slutsatser om fynden där.

Avslutning

Styresholmsprojektet är ännu i sin linda. Endast drygt tre manmånader har kunnat avsättas och arbetet har koncentrerats till inventering och kartering i fält samt genomgång och studier av historiskt källmaterial och kartor. Den enda grävningens verksamheten hittills har skett inom ramen för den arkeologiska kursverksamheten vid Høla folkhögskola (fem veckor).

Målsättningen är inte primärt att gräva ut hela eller delar av Styresholms- och Pukeborgsanläggningarna utan att med minsta möjliga arkeologiska ingrepp söka få ut mesta möjliga fakta, både kring borgkomplexet och kring frågan om den äldsta kyrkan, järnåldersbygdens utveckling och hov-kungsgårdsetableringen.

Nya dokumentationstekniker ska prövas, t.ex. georadar, i sökandet efter fasta installationer typ kaj- och broanläggningar men även för att finna fartygsvrak i den gamla älvfåran. Stor vikt kommer att läggas vid informationen till skolor och allmänhet om fakta som kommer i dagen

samt vid försöken att levandegöra delar av borgens historiska skede i bland annat teaterform utifrån det arkeologiska och historiska källmaterialet.

LITTERATUR

- Blomkvist, N. 1986. Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. *Ångermanland-Medelpad* 1986:49-103.
- Hildebrandt, M. 1985. En kyrka bygd på hednisk grund? *Populär Arkeologi* 1985/4:9-13.
- Wallander, A. 1986. Styresholm. *Ångermanland-Medelpad* 1986:205-220.
- Wallander, A. 1988. Den medeltida fogdeborgen Styresholm. En analys av den bebyggelsehistoriska bakgrunden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 14, 1987:152-165.